

Едуард Щербенко

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС І ПРОБЛЕМА ГРОМАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЇ

У статті аналізується можливість залучення концепту громадянської релігії для пояснення єдності українського політичного дискурсу доби демократичного переходу у контрверсійній динаміці реформаторських та контрреформаторських мотивів амбівалентного щодо них пострадянського суспільства, яка знаходить розв'язання в точках біфуркації, що ними виступають три українські Майдани.

Ключові слова: громадянська релігія, емерджентний актор, Майдан, політичний дискурс.

Shcherbenko E. Ukrainian political discourse and the problem of civil religion. *The article concerns the problem of civil religion and the possibilities of this term for representing the Ukrainian political discourse in the perspective of democratic transition. Three 'Maidans' (1990, 2004, 2013-2014) are represented as the bifurcation points of shaping the modern Ukrainian political discourse.*

Key words: civil religion, emergent actor, Maidan, political discourse.

Завершення демократичного транзиту українського суспільства на тлі загострених викликів державному суверенітету з усією очевидністю поставило на порядок денний питання національної консолідації. Одним з продуктивних підходів для теоретичної рефлексії цієї ситуації може бути звернення до концепту громадянської релігії (civil religion), введеного, як відомо, Руссо у його роботі «Про суспільний договір»; який знову постав у центрі теоретичних дискусій після появи праці американського дослідника Р. Белла «Громадянська релігія в Америці».

Якщо французький мислитель акцентує на простоті і нечисленності фундаментальних засад, що лежать в основі громадянського порядку (й без яких, зрештою, неможливе його підтримання, як-от заохочення доброчесності й покарання зла), американський учений, акцентувавши увагу на ґрунтовній інституціоналізації подібних елементів, у тому числі у загальноприйнятих символах і ритуалах, як-от національний прапор, гімн або інаугурація президента; відзначає також, звернувшись до ключових подій американської історії, як здобуття Незалежності або Громадянська війна, здатність цих фундаментальних начал сприяти відмові суспільства від застарілих практик/установок, які ставлять під загрозу його стабільність і розвиток [1] (французький соціолог А. Турен характеризує це як здатність потужних суспільних рухів змінювати соціокультурні коди суспільства).

Саме в цьому аспекті й полягає наш дослідницький інтерес до згаданого концепту, який дає можливість пояснити, яким чином за певних умов «конструктивна напруга» протесту в суспільстві (термін М.-Л. Кінга) може сприяти досягненню нового консенсусу щодо балансу між цінностями модернізації та ідентичності, «відфільтровуючи» деструктивні складники комунікативної сфери і виступаючи ніби переукладанням суспільного договору*.

Ми спробуємо показати це, звернувшись до інтерпретації феномену Майдану, розуміючи його в контексті теорії модернізації (при цьому нам доведеться торкнутися також і складностей, які виникають при спробі репрезентації подій, що набули назви «Майдану», в межах українського політичного дискурсу, як він склався в ході пострадянської доби).

Перш за все, звернемо увагу на кореляцію трьох спалахів протестного руху з трьома етапами теорії модернізації (лібералізації, інституціоналізації, консолідації)**. В межах синергетичного підходу їх можна представити як точки біфуркації, коли суспільний розвиток міг піти принципово різними шляхами. У такі моменти цінністю можуть ставати формалізми, в тому числі закріплені конституційно (згадаємо з недавніх прикладів право республік на вихід зі Союзу РСР, яке виявилось працюючим під час «параду суверенітетів» 1990 – 1991 рр.); вони перетворюються при цьому на «атрактори», що визначають траєкторію розвитку подій і задають основу конструктивного розв'язання кризової ситуації (пор. зауваження одного з коментаторів з приводу перемовин сторін (2004): «всі люди буржуазні, домовляться»).

Пов'язаним з цим моментом, що матиме важливість у ході нашого розгляду, виділимо участь у перших рядах протесту українського студентства (що цікаво тут для нас насамперед з точки зору поєднання у цієї страти цінностей модернізації та ідентичності), швидко розширювану іншими верствами суспі-

*Згадаємо тут відзначену багатьма спостерігачами ніби миттєву втрату чинності щодо політичної поведінки українських громадян відомих формул «моя хата скраю» і «два українці, три гетьмани» під час подій 2004 р.

**Відповідно, «революція на граніті» (1990), «помаранчева» революція (2004), Революція Гідності (2013 – 2014).

льства. Як зазначив один з експертів щодо підтримки студентів столичною громадою, Київ – місто середнього класу, а сьогоднішнє студентство – це завтрашній середній клас.

Показово, що в усіх випадках обґрунтованість суспільного запиту визнавалася сторонами конфлікту від початку (чому офіційний уряд не відмовлявся, принаймні позірно, від переговорів) і, зрештою, знаходила вияв у тому чи тому вигляді «пакетного» розв'язання, за типологічним у цьому сенсі варіантом 2004 року. Покладена в основу робоча формула «не повинно пролитися ні краплі крові і всі зберігають обличчя», яка пройшла «обкатку» обговоренням на всіх майданчиках від місцевих рад (і площ перед ними) до круглого столу за участю міжнародних посередників, у своїх засновках імпліцитно містить раціональну структуру взаємної відповідальності*.

У зв'язку з цим ми введемо конструкт *емерджентного актора*, який дозволяє пояснити, яким чином в умовах українського суспільства, що за інших умов являє собою досить аморфну строкату картину, на основі єдності інтересів, що виникає під знаком спротиву тиску уряду на загальнозначущі права** (як право голосу виборця або європейський вибір), складається констеляція *мереж виклику* в химерному, здавалося б, поєднанні груп студентів, журналістів, олігархів, священиків etc., яка, втім, дуже нагадує цим плетивом «несхожості схожих», як характеризував поліс Аристотель, барикади, що стояли навколо наметового містечка.

Американський теоретик Ч. Тіллі характеризує подібний процес як інвестицію «мереж довіри» в публічну сферу. Таким

*Звернемо увагу на фіксоване в англійській мові розрізнення *responsibility* – відповідальності як такої і *solidarity* – що включає елемент взаємності. Якщо довіряти генію мови, суспільна солідарність немислима без взаємного визнання суб'єктності сторін (згадаємо формулу опозиційного кандидата – 2004 «правда ходить обома берегами Дніпра»). Нижче ми торкнемося цієї теми докладніше, звернувшись до наративного виміру Майдану.

** Про амбівалентність ролі уряду (яка відбиває амбівалентність і самого перехідного суспільства), повертаючись то своєю реформаторською, то контрреформаторською стороною, що знаходить вияв також у дискурсивному вимірі суспільної комунікації, – мова попереду.

чином, різні осередки творення соціального капіталу, за Патнемом, виявляються за певних умов змушеними здійснити coming out (вийшовши з «зони комфорту») і стати акторами творення чергової сторінки історії вітчизняної «уявленої спільноти» (Б. Андерсон)*.

При цьому щоразу «спусковим гачком» стає саме втручання уряду в чутливому пункті, де нерозривно поєднані елементи модернізації й ідентичності; коли правлячі кола водночас виявляються виступаючими проти того, що перейшло до сфери традиційного (тобто не враховують динаміки суспільного процесу, особливо в умовах суспільства з достатньо високим освітнім рівнем, на що самі ж офіційні особи нерідко вказували):

«Для десятків і сотень тисяч громадян України дилема їх власного життя станом на осінь 2004 року формулювалася гранично просто: або зберегти та примножити зароблене в барах Мадрида, на будівельних майданчиках Нью-Йорка, у будинках для літніх людей Мілана, на базарах Стамбула, в ресторанах Лондона, нафтових промислах Тюмені, кравецьких майстернях Афін, офісах Києва, або твою, твою єдину і неповторну шкуру завтра візьмуть і розіпнуть на барабан... У термінах Марксової соціології це називається революцією міських середніх верств. «Помаранчева» революція була насправді і «помаранчевою», і революцією. Революцією новопосталого міського середнього класу, основна маса якого зосереджена зараз у Києві. Політичний режим, обіпертий на Конституцію 1996 року, не залишив їм вибору – або померти на колінах перед входом до будь-якої державної (податкової, пожежної абощо) адміністрації, або жити стоячи, нехай на морозі, нехай на Майдані, нехай 18 днів і 18 ночей. Погодьтеся – це не трагічна ціна за право почуватися гідною людиною – нехай навіть у власних очах» [2].

Схожим чином, з приводу початку подій 2013 року, соціологи зазначали, що студенти виявилися в перших рядах протесту,

* Що не всі такі актори на вихідний момент є «героями без страху й докору», відомо було вже Марксу, який відзначив, що як не мало героїчним є буржуазне суспільство, для його появи на світ знадобилися героїзм, самопожертва, терор, громадянська війна і битви народів («18 брюмера»).

оскільки в перспективі анонсованої асоціації з ЄС побудували відповідно до цього свої життєві плани, які в режимі форс-мажору були порушені урядом.

Соціолог І. Бекешкіна, відзначаючи надзвичайно високий рівень участі молоді на початку акцій протестів (за порівняно невисокої активності на останніх перед тим виборах), пояснювала: «Влада так старанно переконувала цю молодь, що Україна йде в Європу, що ми підпишемо Угоду про асоціацію і навчатися і працювати там стане легше, а згодом, можливо, з'явиться й безвізовий режим... І молодь поклала на це свої життєві плани. Адже в самій Україні, на жаль, зараз сформовано глуху ситуацію для самореалізації. Соціальні ліфти не працюють, всюди корупція, нагору проходять тільки «свої». Отже, молоді люди сподівалися на полегшення можливості реалізуватися за кордоном.

Це не просто припущення. Ми нещодавно проводили опитування, не лише серед студентів, а й поміж громадян узагалі, стосовно того, що найбільше не влаштовує українців у нашій вищій освіті. Так ось, претензій багато, але на першому місці те, що наші дипломи не визнаються у світі!

І в таких умовах раптом виявляється, що Україна вже нікуди не йде. Такий «облом». Молодь цим обурилася – не в тому навіть сенсі, що в неї відібрали мрію, а в тому, що їй поламали плани на майбутнє» [3].

Наступним же кроком у розвитку подій, детонувавши соціальні мережі, стало те, що в публічному дискурсі набуло назви «побили дітей».

Щоб пояснити революційний характер «зсуву парадигми», який щоразу відбувається за таких умов, надамо слово історику Я. Грицаку, який коментував успіх протесту через ключову зміну наративу порядку денного – 2004 так: «Заслуга Ющенко... полягає в тому, що він змінив вісь публічної дискусії. Замість обговорювати питання мови, культури тощо – що так болить нашій інтелігенції – він почав говорити про людську гідність і честь. І виявилось, що як тільки вибираєш цю тему як центральну, то дістаєш Україну переважної більшості, а не дві уявні чи зманіпульовані меншості. Важливо також, хто говорить, – бо хоч би

скільки говорив про потребу жити в чесності Кучма, йому ніхто не повірить. Покличуся на приклад недавнього минулого: коли до Львова приїхав Іван Павло II, там зібралося близько мільйона людей, котрі прийшли з власної волі й підтримували ідеальний порядок. Чим не прообраз сучасного Майдану? А робили це вони тому, що Папа апелював до почуття людської гідності – підставової християнської чесноти – і сам був її втіленням» [4].

Саме від цього підставового спільного знаменника вибудовується «логістика» протесту, в кожному конкретному випадку визначена характером виклику. Якщо у 2004-му йшлося про захист права голосу і Майдан постав як гласне представлення всіх суспільних страт (у змістовному начерку «Одяг і мода революції» Р. Ветрової пильне око оглядачки стилю й моди одного з провідних ділових видань вихоплює повторювані «соціальні маркери» різних верств, ангажованих до участі у протесті з обох боків: молодіжний стиль, за яким пізнаємо міську юнь, яка подає себе не в контексті національної ідеї, а саме як члени громади модерного міста; шкіряні куртки «man in black» (що нагадують про лихі 1990-ті); «нові українці»; «радянські

*Зрозуміло, при цьому відіграє критичну роль те, що можна назвати мультиплікацією досвіду. Наведемо тут показове свідчення одного з учасників протесту – 2004, зафіксоване російським кореспондентом. «Я прийшов у першу ніч, після того, як оголосили результати, о п'ятнадцятій на першу. Метро вже закрилося, більша частина народу роз'їхалася. Виходжу на Хрещатик, а тут – усього чоловік двісті з одного боку і чоловік тридцять з іншого. Перегородили вулицю – поставили якісь палички і між ними помаранчеву стрічку натягнули. І шириться чутка, що зараз будуть розганяти. Що робити? Не знаю, думаю, але щось робити буду, не піду. Я дивлюсь у вічі інших людей. І розумію, що з цією людиною мені загалом нема про що розмовляти, вона зовсім інша. Але вона прийшла сюди тому ж, і не йде тому ж, що і я. Не хоче їм коритися. І якась іскорка проскакує, ми один одному посміхаємося... Там у перші дні була якась дивовижна енергетика... Люди весь час один одному посміхалися. Тому що кожен відчув себе вільним – і невідомо, що буде» [5]. Звернемо увагу на негарантованість цього досвіду (так само, хто гарантує, що коли Папа римський скаже «Не бійтесь», його послухають?) Отже, громадянська релігія постає в ключових моментах не як дана, а *задана*.

чиновники»; «провінціали») [6], то в 2013-му разом «вибухає» український фейсбук.

Як відзначав постфактум один з провідних журналістів Ю. Бутусов, з початком подій майже миттєво переважно розважальний за контентом засіб радикально переминівся на дискусійну платформу компетентних і активних громадян: «Я згадую «Фейсбук» п'ять місяців тому – повний котиків, луків і обідів у ресторані, де політика згадувалася тільки щоб поскиглити на свою нелегку долю та познуватися над якою дурацькою вихваткою або фразою... Але тут все почало мінятися. Сьогодні у мене 13 тисяч френдів і підписників, але кількість цікавих мені людей ще більша. Я вже перестав входити в інформагентства – я знаю, що «Фейсбук» швидше за мене шукає новини, швидше аналізує, дотепніше акцентує увагу. Тому я просто живу тут рівний серед рівних і стараюся мірою сил відповідати цьому інтелектуальному брейн-рингу (а все найкраще ставлю на «Цензор.нет»). І це просто унікально, наскільки змінилася свідомість людей у моїй френд-стрічці, і в Україні, і в цілому зараз. Головні герої – ті, хто сам щось зробив для країни, для народу. Самокритика на вищому рівні. Конкуренція ідей. Жорстке ставлення до влади, але разом з тим зберігається об'єктивний підхід, розумні кроки підтримуються. Боротьба з панікерами, з чутками, зі страхами – все це люди роблять самі. Перевіряють, розбирають, аналізують. І найголовніше – всі активно френдять і підписуються, всі хочуть розширити свої зв'язки з цим чудовим «фейсбук»-народом. Всі хочуть більше знати, правильно оцінювати обстановку, виробити свій власний план дій» [7]. Отже, «соціальний комп'ютер» протестної спільноти в протистоянні Майдану і Банкової виявився на порядок потужнішим.

І тут настає час запитання: чому ж уряд (і з тими самими дійовими особами) двічі припускається помилки в тому самому пункті, покладаючись на *ultima ratio*, де йдеться про гідність громадян?

Наша відповідь, кажучи стисло, полягає в констатації браку політичної уяви суттєвої частини істеблїшменту (за аналогією із соціологічною уявою, в термінології Р. Міллса).

Розшифровуючи цю тезу, вкажемо на ті підвалини політичного дискурсу України пострадянської доби, про які писали, аналізуючи, зокрема, такі його жанри, як дисертація з політичної науки і підручник з політології (див., зокрема, роботу автора цієї

статті «На шляху до вироблення політичної мови» [8]). Конститутивний для політичної спільноти момент *взаємної* відповідальності (який зрештою відрізняє громаду від населення) виявився де-факто елімінований з теоретичної моделі української політії*.

Що це означає на практиці, легко зрозуміти, маючи на увазі роль мови для інституційної пам'яті суспільства. Вона починає радше екранувати суспільні процеси, заганні в «тінь». Розходження «формальної» й «реальної» конституції, поступово наростаючи, може легко спокусити замінити політичний порядок дії (який потребує прописаних у конституції процедур легітимації, в тому числі через вибори) адміністративним. Про наслідки втручання в цьому пункті (на кшталт того, як це мало місце під час кампанії – 2004), виразно сказано тим же Д. Яневським**.

Тож вибухоподібне вторгнення/повернення реальності, базоване на спалаху опору середнього класу (за характеристикою одного з експертів надто великого, щоб емігрувати і надто великого, щоб бути придушеним) і постає у вигляді феномена, що набув назви Майдану, який не намагається виштовхнути іншого з поля політичної комунікації і є в цьому сенсі інклюзивним, «залучаючи іншого» (скористаємося цією формулою з назви книжки Габермаса [10]).

*Почасти це пов'язано з теоретичною невизначеністю цього питання в сучасній політичній науці, на що ми вказували раніше [9].

** «Вони» програли «нам» тоді, коли заперечили «наше» право на вибір. А це право нам стали поволі давати з часів Горбачова. Право вибирати – за кого голосувати, які газети читати, яку горілку пити, яку музику слухати, займатися бізнесом чи ні – далі перераховувати нема потреби, ви і так знаєте. До цього права, права вибирати, «ми» поволі, зі скрипом, з креатурою мозку, з неймовірними душевними муками звикали майже два десятки років. І коли ну практично звикли, почули: «козли».

Сказано це було «ними», почули це «ми». Почули ДО виборів.

Це було більше, ніж злочин – це була помилка» [2,с.198]. Те, що для спротиву задіюється ресурсний потенціал середнього класу, який постав, у тому числі, і завдяки реформаційним зусиллям (хай непослідовним) чинного істеблішменту; і що останній, будучи породженням подібного до нього в амбівалентному ставленні до реформ перехідного суспільства, на якийсь момент виступає чинником мобілізації, поставляючи необхідний для цього «образ ворога», а далі знов повертається на перемовинах реформаторським «крилом», можна віднести до одного з проявів «іронії історії».

Значимо, в аспекті «відфільтрування», який відзначали на початку, що надання гідності громадян значення кардинальної цінності виключає з громадських комунікацій страх. У цьому сенсі показова спадкоємність прецедентного тексту про помаранчеву стрічку (2004)* і численних свідчень учасників Майдану 2013 – 2014 від перших днів протесту і до завершальних, що вони вийшли саме проти страху як аргументу у політиці.

Тереза (Львів, студентка), початок грудня: «Тож зараз я стою на Майдані за людей, яких били, за свободу думки. Адже кожна людина має право висловлювати свої переконання. І за це її не мають бити, як це зробили беркутівці. Потрібно розуміти: якщо ми зараз не вийдемо на вулиці, то такого шансу вже не буде. Люди просто ховатимуться. І, врешті, якщо ти захочеш щось сказати, уже не зможеш» [12]. Варвара (родом з Кам'янця-Подільського,

* Наведемо уривок з нього: «Дорогі друзі!

Сьогодні влада всіма шляхами хоче залякати нас, готових голосувати за Віктора Ющенка. Влада, використовуючи монопольний доступ до ЗМІ, каже, що нас мало; що прихильники Ющенка – це «терористи», розгнзудані молодчики і перестаркуваті націоналісти.

Давайте покажемо владі, друг другу, що це не так! (звернемо увагу тут на укоріненість в дискурсивному порядку національного гімну. – *Е.Щ.*)

Давайте покажемо, що нас МІЛЬЙОНИ!

Ми оголошуємо ОРАНЖЕВИЙ ТИЖДЕНЬ!

Приєднуйся до нас.

Протягом тижня, що лишився до 31 жовтня, дня виборів Президента України, ти можеш продемонструвати свою громадянську позицію. Якщо ти не боїшся, якщо готовий відкрито заявити про свій особистий вибір, додай оранжевий колір до будь-яких предметів, які тебе оточують.

...

Прийди у день виборів з оранжевою стрічкою або ж в одягу з елементами оранжевого кольору на виборчу дільницю. Можливо хтось, побачивши як нас багато, зрозуміє, що ДОСИТЬ БОЯТИСЯ; хтось зрозуміє, що ми не радикали, а прості люди, адекватні і людяні; хтось вирішить не ігнорувати вибори і прийде голосувати, тому що він не один.

Давай зробимо цей крок заради тих людей, які залякані, втратили віру і готові змиритися з рабським життям. Давай зробимо цей крок заради любих нашому серцю людей, батьків, дітей, родичів.

Твоя оранжева стрічка може пробудити до життя серця багатьох людей. Ми обов'язково переможемо!!!» [11]

магістратура в Києві), січневі зіткнення: «Вперше побувала на справжній війні... треба робити розумні речі і не боятися. Бо завтра мені можуть дати строк, як у Білорусі – за те, що заплодувала. Як у Москві – за те, що розкрила парасольку на акції підтримки каналу «Дождь». Я розумію: якщо боїтимемося зараз, то боїтимемося все життя. Мені не страшно. Знаю: те, що роблю – правильно. Найважливіше на Майдані – люди одне одному довіряють. Якщо завтра прийдуть за мною і потягнуть у каземати, вийдуть громадяни й вимагатимуть, щоб мене звільнили» [13]. Так і зі сцени під час штурму 10/11.12.2013 р., який можна було спостерігати на міжнародних каналах, лунало: «Дивіться, нас знову хочуть загнати в страх!»

Представивши таким чином *феноменологію* відтворення «клітинки» солідарності як взаємної відповідальності (що можна назвати «ефектом Майдану»), ми торкнемося іншого полюсу проблеми: його закріплення в дискурсивних практиках суспільства; що в аспекті нашого аналізу можна розглядати як свого роду *інституціоналізацію* громадянської релігії. І тут слід вказати на нічим не компенсовану прогалину у сфері теоретичної рефлексії: протягом 2005 – 2013 рр. констатуємо відсутність дисертаційних робіт з політичної науки, присвячених case study– 2004. Але неінституціоналізована пам'ять зрештою зраджує. Коли «уявлена спільнота» не має чи забуває дати їй пісні, її конституція зі слова, яке стає плоттю, вицвітає до паперу.

У цьому відношенні вітчизняне суспільствознавство несе свою частку відповідальності за руйнівні наслідки подій 2013 – 2014 рр. І, очевидно, з цього пункту має відправлятися будь-який чесний дослідник.

Разом з тим, маємо відзначити такі обнадійливі в аналізованому аспекті прояви, як збереження «тону» суспільних дискусій соціальних мереж (як і волонтерського руху). В цьому сенсі можна сказати, що Майдан 2013 – 2014 рр. дістав продовження у численних «майданчиках» (причому кожна нова спільнота або подія, відповідно, відкриває шанс для конструктивного експерименту).

У дискурсивному плані відзначимо також очевидний з літератури зсув «спільного знаменника» наративу Майдану від

лінійного типу хроніки, коли головним сюжетом поставав колективний рух акторів на загальному плані: визнання/невизнання виборів місцевими органами влади, блокування приміщень протестувальниками, рішення парламенту, суду тощо [14; 15]; до поліфонічної «бібліотеки свідчень» [16]: масив їх не лише йде в обшири приватних і родинних архівів (аж до «селфі на Майдані»), але визначає сьогоденні ініціативи (в тому числі у параметрах згаданих фейсбуку і волонтерського руху).

У цьому вимірі феномен Майдану не може бути представлений як «завершена» подія: він виступає радше як емпірично реалізований субстрат громадянської релігії, задаючи горизонт для теоретичної рефлексії (але й зберігаючи при цьому характер джерела натхнення для нових громадянських практик). Подібно живій мові, громадянська релігія щоразу здійснюється через живе витлумачення спільнотою громадян, аж до останнього.

1. Robert N. Bellah. Civil Religion in America / N.BellahRobert // *Dædalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*. – Winter 1967, – Vol. 96. – No. 1, P. 1–21.

2. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції / Д.Яневський/ – Х.: Фоліо, 2005. – С. 140–141.

3. Ірина Бекешкіна: «Це європейське покоління»// *Тиждень*. – 2013. – № 50. – С. 31.

4. [Грицак Я. Репліка] До дискусії про «дві України» / Я.Грицак // *Критика*. – 2004. – №12. – С. 13.

5. Буртин А. Впечатления от «помаранчевої революції» [Електронний ресурс] А. Буртин– Режим доступу: // <http://polit.ru/article/2004/12/08/burtin>

6. Ветрова Р. Одежда и мода революции / Р. Ветрова // *Деловая неделя*. – 2004. – №48. – С. 12.

7. Ю. Бутусов. Я вспоминаю фейсбук пять месяцев назад... [Електронний ресурс] Ю. Бутусов. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/butusov.yuriy/posts/728029427237356?fref=pf>

8. Щербенко Е.В. На шляху до вироблення політичної мови / Е.В. Щербенко. – К.: Оптима, 2008.

9. Щербенко Е. Вивчення політичного дискурсу: методологічна розвилка / Е.Щербенко // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – К., 2012. – № 1 (57). – С.99 – 108.

10. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії / Ю. Габермас. – Л.: Астролябія, 2006.

11. Помаранчева революція (нова акція) [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://maidan.org.ua/static/mai/1098709243.html>
12. Обличчя Євромайдану // Тиждень. – 2013. – № 50. – С. 24.
13. Павленко Н. Вирубилася на півтори доби [...] / Н. Павленко // Країна. – 2014. – № 7. – С. 15.
14. Литвин В.М. Україна – 2004. Події. Документи. Факти. У 3 томах. / В. М. Литвин. – К.: Видавництво ТзОВ «3 Медіа», 2005.
15. Помаранчевий бант. Хроніка політичної кризи в Україні, осінь 2004. – Варшава, 2005.
16. Бердинських К. Єлюди / К.Бердинських – К.: БрайтСтарПаблішинг, 2014; МАЙДАН. (Р)ЕВОЛЮЦІЯ ДУХУ. – К.: Наш формат, 2014; Майдан. Свідчення. Київ, 2013-2014 років. – К.: Дух і літера, 2016 та ін.